

РОЗДІЛ VI

«СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ» ТА РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

В.І. Марочко

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КОЛИШНІХ ПОМІЩИКІВ В УСРР 1920-х рр.

Формування поміщицького соціально-економічного укладу тривало протягом п'яти століть, вирізняючись періодами піднесення та занепаду, залишивши помітний слід в історії України. Господарство і побут поміщиків висвітлювався засобами художньої літератури, сучасниками, етнографами, істориками, позаяк мастки були центрами культурного дозвілля місцевої еліти, а латифундії — джерелом економічного розвитку краю.

Радянська історіографія досліджувала поміщицьке землеволодіння в контексті марксистської парадигми соціальних відносин, спираючись на класово-формаційну теорію, відтак з'являлися монографії про селянські повстання, про жорстоке поведіння поміщиків з селянами, про згубні наслідки реформи 1861 р. для дворянства та про становлення селянської «чумазої» буржуазії, тобто нового класу землевласників з числа колишніх кріпосних. Дослідники, незважаючи на ідеологізацію методологічних засад наукового пізнання, використовували досить вичерпну статистику промислового та сільськогосподарського виробництва [1, 2], відтворюючи реальний сегмент економічного життя суспільства. Так, історик та архівіст М.А. Рубач, аналізуючи революційні аграрні перетворення в Україні, згадав про еволюцію поміщицького землеволодіння, починаючи з перших років реформи 1861 р. [3]. Він показав наявність великих латифундій, середніх і дрібнопомісних власників, виокремлюючи дворянське, купецьке, селянське («куркульське»), інколи ототожнюючи дворянське та поміщицьке землеволодіння. Вони вирізнялися між собою не обсягами землеволодіння, а соціальним походженням, спадковою давністю родоводу, службовим становищем, а після аграрної реформи 1861 р. соціально-економічними особливостями формування. Дворянський титул можна було швидше здобути на полях військових баталій, ніж на земельних аукціонах. Селянин, придбавши землю після реформи, міг стати поміщиком, але дворянське соціальне походження не продавалося, а набувалося.

Дворянське землеволодіння за півстоліття після реформи, судячи із статистики 1905 та 1909 рр., якою користався М.А. Рубач, втратило 53% власних земель — 10 053 млн десятин, а селянське приватне виросло з 818 тис. у 1877 р.

до 8147 млн десятин напередодні Першої світової війни [3, 15]. Занепад дворянського укладу життя художньо відображений А.П. Чеховим («Вишневий сад»), а зростання селянського приватного землеволодіння у гротескній формі висвітлив І. Карпенко-Карий («Хазяїн»), але соціально-економічні причини цих процесів виявилися значно глибшими, які не можна пояснити лише зростанням капіталістичних відносин в сільському господарстві, адже селяни одвічно прагнули землі, беручи за взірць місцевого дідича. Налякані революційними подіями 1905–1907 рр. в українському селі, дворяни та поміщики продавали або здавали угіддя в оренду, переселяючись в міста. Столипінська аграрна реформа додала приватної землі селянам, але не зруйнувала дворянського та поміщицького землеволодіння. Вони використовували оренду, заставу та інші форми підприємництва. Застава приватної поміщицької землі, а вона охопила майже дві третини приватновласницького землеволодіння, давала, за підрахунками історика Р.Д. Ляха, 1,3 млрд рублів [4], тобто вони жили з процентів. Обидва дослідники вважали, що в Україні у 1917 р. було 33,6 тис. поміщицьких господарств.

Сучасна українська історіографія, хоч і позбулася марксистської класово-формаційної теорії вивчення аграрної історії, однак не завжди звертає увагу на соціально-економічне та правове походження дворянського і поміщицького землеволодіння. Зокрема, В.М. Шевченко, досліджуючи земельний ринок України 1861–1917 рр., фактично ототожнює «дворян» та «поміщиків» [5]. Протягом 1862–1914 рр., за його підрахунками, дворянськими родинами було продано 24,4 млн десятин землі, з них на Лівобережжі 23,7%, на Правобережжі 31,1%, на півдні України 45,2% [5, 204]. Він називає пересічну питому вагу втрат дворянського землеволодіння за 1862–1917 рр., яка становила 53,2%, тобто цей показник залишається незмінним для істориків. Першим науково-історичним дослідженням, яке розкриває внутрішню організаційно-господарську побудову поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність поміщиків, їх соціально-психологічний портрет, на моє переконання, є монографія Н.Р. Темірової [6]. Термін поміщик походить від назви «помістя», а початок його станового формування, на думку Надії Романівни, припадає на XV ст. Вона не ставить знаку рівності між соціальними групами «дворяни» і «поміщики». Згідно Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р. поміщиками вважали тих, які мали 50 і більше десятин придатної землі, а в Україні налічувалося 14,2 тис. дворянських та 7,4 тис. недворянських маєтків, тобто 21,6 тис. володінь, у яких мешкало разом з членами родин 275 тис. осіб [6, 58]. Дослідниця вважає, що зарахування до поміщиків селян — землевласників, як це робить Ф.Г. Турченко, збільшує їх кількість до 35,2 тис., але для встановлення їх справжнього соціально-економічного походження та статистичного відтворення маємо визнати оптимальною загальну кількість 21,6 тис. з розмежуванням на дворянські та недворянські маєтки.

Підсумовуючи короткий історіографічний аналіз наукової літератури, зазначу спільну для неї дату завершення існування дворянського, поміщицького, купецького, церковного землеволодіння — 1917 рік. Вона пов'язана з жовт-

невим переворотом та проголошенням більшовицького «Декрету про землю». Приватна власність на землю скасовувалася, але де-факто приватне землеволодіння продовжувало існувати в Україні протягом 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського, а почасти на звільнених від радянської влади землях. Перманентна форма існування поміщицького та особливо селянського приватного землеволодіння була нетривкою і перехідною, яка залежала від встановлення тієї чи іншої форми політичного правління в Україні. Для лівих партій, у тому числі УПСР, приватна власність на землю вважалася злом, джерелом соціальних конфліктів та економічної нестабільності. Більшовицька націоналізація землі та згодом соціалізація, тобто так званий «трудоий розподіл земель» за нормами трудового користування, крім радикальної зміни соціально-економічних відносин в українському селі, ліквідували поміщицьке землеволодіння, але залишили для значної частини маєтки та урізані примаеткові землі сільськогосподарського призначення згідно радянського законодавства. Колишній російський есер в Україні В.М. Качинський, який був членом колегії Наркомзему УСРР, зазначив у 1921 р., що саме революція радикально порушила усталений лад сільськогосподарського виробництва, «...повністю ліквідувавши поміщицькі економії та куркульські господарства» [7]. Він критично оцінив соціально-економічні наслідки революційних перетворень в сільському господарстві України, підкресливши спад урожайності на 30%. Ліквідація поміщицького землеволодіння, за його підрахунками, призвела до зменшення виробництва хліба на 250 млн пудів, а цукру з 85,3 млн у 1914/15 р. до 4 млн пудів у 1919/20 р. [7, 15]. Залишаючись прихильником активної соціалізації землі, тобто заміни приватного селянського господарства колективним, В. Качинський визнав, що 35% українських селян одразу не сприйняли соціалізації, позаяк до «класу поміщиків» відносилися ті з них, які мали 50 і більше десятин землі [8]. Трудове селянство перебувало в межовому діапазоні землекористування від 3 до 18 десятин, відтак до 50 десятин представляли куркульську верству. Він згадав про 30 тисяч поміщицьких господарств, які діяли в Україні до 1917 р., маючи пересічно 115 десятин, а половина з них, особливо в галузі цукрового виробництва, мала «загальнодержавне значення», тому виступив за збереження їх матеріально-технічної бази та самого функціонування. До соціалізованого фонду мало надійти лише 2,9 млн колишньої поміщицької та 14,3 млн десятин селянської землі [8, 23], відтак решта потрапила до цукроварень, радгоспів та державного земельного фонду. Вона належала приватним особам, які придбали її за власні кошти та банківський кредит, а більшовики її відібрали, залишивши так звану «трудоу норму», що вирізнялася по губерніях обсягами наділу.

За роки Першої світової та громадянської воєн значна частина дворян та поміщиків, особливо серед чоловіків, загинула або емігрувала, відтак їхні маєтки стали об'єктом пограбування «революційно налаштованих мас». Однак, як свідчать архівні документи, значна частина поміщиків залишилась на території України, господарства яких зазнали руйнівного впливу більшовицької аграрної революції, а їх самих цілими родинами та групами виселяли за межі родових маєтків та місць проживання.

Радянське законодавство обмежувало соціальні права колишніх дворян та поміщиків, особливо в царині землекористування та участі у виборах представницьких органів влади. Згідно закону 5 лютого 1920 р. право користування землею мали лише трудящі, а інструкція про його застосування від 25 квітня 1921 р. юридично обґрунтовувала механізм конфіскації поміщицького майна. «Усі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі конфісковані ще у минулому році Радянською владою, — наголошувалося в ній, — переходять без викупу у користування усього трудового народу. Усі колишні нетрудові власники (поміщики) і нетрудові орендарі підлягають негайному виселенню з їхніх економій» [9]. Інструкція Раднаркому УСРР «Про закріплення землі в трудове користування» була ухвалена 2 квітня 1921 р. [10], на підставі якої відбувалося реальне позбавлення землі колишніх поміщиків. На початку 20-х рр., коли у південних губерніях шаленів голод, чимало поміщиків, особливо з числа німців-колоністів, покинули Україну, переселившись до Канади та США.

Проголошення непу, з його відносною лібералізацією економічних відносин та реставраційними сподіваннями, до певної міри стримувало самовільне переселення колишніх дворян та поміщиків у міста, а також їх виїзд поза межі України. Офіційно їх позбавили землі, але вони залишалися платниками податків, що було важливо в умовах голоду. Формально залишаючись громадянами, тому що виконували радянські закони та були об'єктом їхньої дії, колишні поміщики у повсякденному житті виявилися діючою соціальною групою, позаяк брали участь у правових відносинах. З політично-ідеологічних принципів радянської влади, особливо партійних органів, їх вважали ізгоями радянського суспільства, але в реальному житті вони залишалися громадянами, позаяк підлягали дії нормативно-правових актів, були учасниками судових процесів, зверталися зі скаргами до виконавчих органів влади тощо. 11 вересня 1923 р. ВУЦВК видав постанову «Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у бувших дідичів і куркулів» [11], відтак до радянського законодавства потрапив термін «дідичі», тобто поміщики. Земельними «зайвинами» вважалися лишки землекористування, які перевищували трудові норми, затверджені телеграфним розпорядженням Раднаркому від 24 березня 1920 р., які вирізнялися по губерніях. Формуванням списків дідичів займалися сільські ради та Комітети незаможних селян (КНС), які подавали відповідні справи про вилучення лишків до окружних земельних судових комісій, а сама кампанія мала завершитися до 5 лютого 1924 р. Конфіскації не підлягали сади, виноградники, цінні культури, ділянки із штучним зрошенням, відокремлені від громадської землі та поліпшені трудові господарства. «Земля, — наголошувалося в законі ВУЦВКу, — що є в трудовому користуванні бувших дідичів і куркулів, не відображена в порядку правил цієї постанови, залишається в їхньому користуванні і може бути від них відібрана на загальних засадах в порядку, встановленому Земельним Кодексом (арт. 17)» [11]. Отже, радянська влада «тимчасово» дозволила існування поміщицьких господарств, обмеживши їх землекористування «трудовими нормами», але не позбавила юридичного права працювати на землі, дотримуючись Земельного Кодексу. Попередні зако-

ни про виселення поміщиків ніхто не скасовував, які діяли, тому цей процес, хоч і був уповільнений, однак тривав.

20 березня 1925 р. ЦВК і РНК СРСР видав постанову «Про позбавлення колишніх дідичів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед Жовтневою революцією» [12], яка була обов'язковою згідно порядку про надання чинності загальносоюзному законодавству на території України від 22 серпня 1923 р. [13]. ВУЦВК та Раднарком УСРР, спираючись на відповідні норми, ухвалив 9 вересня 1925 р. постанову «Про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської Влади» [14]. Отже, судячи з тексту постанови, в Україні залишалися три соціальні групи — колишні поміщики, великі землевласники та «нетрудові орендарі», яких не лише позбавляли права землекористування, а також права проживання у власному маєтку. Перші дві соціальні групи могли бути «нетрудовими орендарями», але до категорії великих землевласників могли потрапити і заможні селяни та «колишні дворяни». Подібні процеси відбувалися також і на території РСФРР, де у вересні 1925 р. на обліку перебувало 7818 колишніх поміщиків, з них 3600 підлягали негайному виселенню [15]. Постанова зобов'язувала президію окрвиконкомів створити «міжурядницьку комісію» в складі голови (завідувач земельним відділом ОВК) та членів — представника ДПУ і Прокурорського нагляду. Вона мала «... розглядати справи про виселення колишніх дідичів і їхніх родин, великих землеволодільців недворянського походження й їхніх родин, а також великих нетрудових орендарів і їхніх родин» [14]. З постанови стає зрозумілим, що протягом 1921–1925 рр. колишні дідичі використовували націоналізоване майно, тобто цукроварні, економії, млини, а також оренду землі, перебуваючи у «майнових відносинах» з органами радянської влади. Виселенню підлягали колишні дідичі із дворян разом з їхніми родинами, колишніх великих землевласників не дворянського походження, а також великих нетрудових орендарів, «...якщо вони проживали нині в маєтках, що належали їм, або з яких вони користали перед 1 січня 1919 року» [14]. Дата появи цієї радикальної постанови, тобто 1925 р., а також обмеження 1919 роком, на моє переконання, засвідчували певні політично-економічні процеси в суспільстві. Середина 20-х рр. вирізнялася досягненням певної соціально-економічної стабільності, а також остаточного юридичного оформлення унітарної радянської держави, тому необхідно було визначитися стосовно існування «чужого елемента» в суспільстві. Постанова підтверджує той факт, що протягом жовтня 1917 — січня 1919 р. поміщицьке господарство продовжувало функціонувати довкола маєтку, якщо не було пограбоване місцевими селянами, бандами, військовими частинами різних політичних сил. Перше січня 1919 р. мало силу початку календарного року, а не будь-які політичні чинники. Привертає увагу те, що законодавець виокремив дворян і не дворян з когорти великих землевласників, тобто вбачав між ними соціальну відмінність. «За великих землеволодільців дворянського походження, — підкреслювалося в постанові від 9 вересня, — вважаються всіх тих, яких землі

своїми розмірами надавали право брати участь на виборах гласних земських виборчих зборів (а не з'їздів)» [14]. Виселяли і нетрудових орендарів «не дворянського походження», якщо комісії встановили факт кабальних відносин. Заборонялося обробляти частину землі у маєтках, проживати ближче 50 км до них, тому видворяли за межі округи.

«Непівська демократія», тобто дотримання принципу економічної доцільності, певною мірою позначилася на окремих статтях постанови. Зокрема, заборонялося виселяти колишніх дідичів, «... незалежно від їхнього походження трудового і напівтрудового типу, що набули свого часу землю через посередництво земельних банків або іншим способом, шляхом закабалення себе виплатили за землю в розстрочення й працювали на землі із своїми родинами, вживають тільки додаткової найманої праці» [14]. Влада поступилася, хоча і частково, власними класовими принципами, але фактично визнала власність поміщиків, набуту свого часу через земельний банк, а також дозволила їхню трудову діяльність в умовах непу. Збереження колишнім поміщикам родинного походження та маєтку з трудовою нормою землекористування гарантувала їхня участь в частинах Червоної армії, активна революційна боротьба за радянську владу, особливі заслуги, відзначені ЦВК та Раднаркомом. Легітимність колишнього дворянського походження завойовувалася тепер на фронтах громадянської війни та революційних барикадах, тобто активно виражена форма лояльного ставлення до нової влади. Не підлягали виселенню «... землеволодільці, хоч би й дворянського походження, що провадили перед революцією трудове або напівтрудове господарство й не відрізнялися своїм побутом від околишньої сільської людності (як-ось: однодворці, дрібна шляхта), якщо відносини їхні до околишньої людності не носили кабального характеру» [14]. Правова норма, яка зафіксована фразою «хоч би й дворянського походження», крім його фактичного визнання, спиралася на класовий принцип більшовицької ідеології про експлуататорські і трудові елементи суспільства, відтак була підставою для тимчасового перебування колишніх дворян у їхньому маєтку.

Власність на будівлі і майно, набуте колишніми поміщиками після 3 січня 1922 р., позаяк на цей термін не поширювалася дія декрету РНК УСРР від 15 листопада 1921 р. «Про порядок реквізиції й конфіскації майна приватних осіб і товариств» [16], також зберігалася за ними. Не підлягали конфіскації врожай озимини 1924 р. та яровини 1925 р., хатнє майно. Ті колишні поміщики, яких виселили за рішенням окрвиконкомів та затверджених президією ВУЦВКу, мали підписати відповідні постанови і назавжди залишити родові маєтки, але вони мали право на отримання землі в межах трудової норми, однак за адміністративними кордонами округи. Скарги про незаконне виселення приймалися до 30 серпня 1926 р., а згодом президія ВУЦВКу заборонила їх розгляд, зобов'язавши окрвиконкоми передати їх в архів [17, арк. 23]. 4 лютого 1927 р. президія ЦВК СРСР постановила, що справи по виселенню колишніх поміщиків мали розглядати винятково ЦВК союзних республік, а не місцеві органи влади. Дійсно постанова «Про виселення колишніх поміщиків з належних їм до Жовтневої революції господарств і за межі відповідних губерній» була ухвалена ЦВК СРСР [18, арк. 23], хоча губернії в Україні були ліквідовані у серпні 1925 р.

Для виселення необхідно було мати обґрунтовану мотивацію, яка випливала з чинного законодавства, хоча списки осіб, які підлягали адмінвиселенню поміщиків, формували їхні вчорашні односельчани, які були колись кріпосними, тому діяв суб'єктивний фактор (зведення рахунків, соціальна помста). Враховували соціальне походження, ставлення до влади, участь у її військових формуваннях. Наприклад, 1 березня 1926 р. Вінницький окрвиконком розглядав справу П.Г. Барановського, особи «дворянського походження», який особисто мав 25 десятин землі та десятину саду, чотири сини якого служили у Червоній армії, а сам він працював в радянських установах, однак 16 селян с. Полева Лосоївка написали колективного листа, у якому наводили факти про «знущання над селянами» [19, арк.12]. Пригадали також його батька, якому належало 1905 р. 125 десятин землі. Рішення окрвиконкому було категоричним: виселити як «соціально-шкідливого елемента». Колишню дворянку Калиновського району Вінницької округи О.Д. Тихомирову, яка мала 75 років, а серед п'ятеро дорослих дітей сина-есера, що помер, доньку вчительку, сина — професора Київського політехнікуму, міжурядницька комісія не виселила, хоча до 1917 р. їй належало 150 польової, 60 лісу та 25 десятин садибної землі і 14 різних будівель, а сама вона була дружиною царського офіцера. Радянська влада залишила їй 5 десятин землі трудового користування та 1,5 десятин саду, врахувавши її вік та соціальне становище дітей. Землевласницею «поміщицького типу» була визнана дворянка С.А. Гротто — Слепаковська, яка мешкала в с. Андріївка Криворізької округи, тому що до революції мала 500 польової та 10 десятин садибної землі, відтак за земельним цензом «... мала право обирати та бути обраною» до представницьких органів влади, експлуатувала місцеве населення, використовувала найману працю [19, арк. 43]. Рішення про її виселення було одноголосним. Президія ВУЦВКу дозволяла виселенням колишнім дідичам зібрати врожай, тому що поле було засіяне до рішення про їх депортацію. 2 листопада 1927 р. до секретаріату президії ВУЦВКу надійшов лист від Криворізького окрвиконкому з викладом скарги громадянки М.Є. Шишко з с. Тихий Став. «Вона зазначає, — підкреслювалося в офіційному листі окрвиконкому, — що її чоловік і брат чоловіка ніколи не були поміщиками — брат чоловіка й зараз мешкає в своїй садибі, а її чоловіка виселяють через особисті рахунки колишнього голови сільської ради Перепелиці, якого зараз між іншим заарештовано за хабарництво» [20, арк. 48]. Справа розглядалася у вищому законодавчому органі республіки, котрий звертався до «громадянки» Шишко, тобто розглядав її суб'єктом правових та майнових відносин.

24 червня 1926 р. міжурядницька комісія Могилівської округи розглянула справу «титулярного советніка» М.А. Думанського, який мешкав в с. Копестирне. До революції йому належало 270 десятин землі, два будинки на 17 кімнат, 4 будівлі господарського призначення, який здавав тоді землю в оренду місцевим селянам. На час розгляду заяви йому належало 5,5 десятин, стосунки з населенням були загострені, з сільською радою постійно судився. Комісія винесла рішення: «Колишнього дідича з с. Копестирне Думанського, разом з дружиною та дітьми позбавити права землекористування й перебування в межах

Могилівщини, з заборону перебування в інших місцевостях ближче 50 кілометрів від колишнього господарства» [21, арк. 289]. Громадянка А.І. Рубцова-Кравченко, яка мешкала на хуторі Петропавловському Яготинського району Прилуцької округи просила президію ВУЦВКу не виселяти її з маєтку, тому що «... батько її зовсім не був поміщиком, хоч і мав багато землі, а був кріпаком у князя Долгорукого, від якого й дісталась йому частина землі, кількість якої він потім збільшив за допомогою банку» [20, арк. 47]. 17 серпня 1926 р. Прилуцький окрвиконком просив ВУЦВК залишити Є. Домонтовичу маєток, садибу, будівлі, тому що він був колишній командир 12-ої бригади Червоної армії, а заодно продовжити термін виселення до 1 вересня колишнім дідачам Б.І. Ремінцю, О.К. П'явці та Ф.І. Івницькому [17, арк. 5].

Індивідуальні справи про виселення колишніх поміщиків, які розглядали земельні відділи окрвиконкомів, міжурядницька комісія та президія ВУЦВКу, демонстрували завершальний акорд багатовікової епохи поміщицького землеволодіння, яке упродовж 1917–1927 рр. існувало у формі землекористування довкола маєтку. Доля поміщиків і дворян, представники яких полягли на фронтах Першої світової та громадянської воєн, а також на початку 20-х рр., перебуваючи у повстанських загонах, склалася по різному: одних виселили, інших з соціально-політичних мотивів залишили. Наприклад, секретар ВУЦВКУ О. Бученко звернувся 26 червня 1928 р. до Прокуратури УСРР з листом про те, що в Могилівській окрузі не виселили шість поміщицьких родин: О. Кульчицького, О.А. Рушинського, Ю.З Стругалевича, М.Г Новицького, В.В Левковича, М.А. Думанського, а іншого мешканця округи М.Г. Левицького, сина колишнього поміщика, що мав до 1917 р. 120 десятин, не виселили. Він продовжував жити в маєтку батька, користувався угіддями понад 12 десятин землі, тому що із матеріалів було видно, що він «... по народженню є син селянина, з 1912 по 1914 року був вчителем, з 1914 до 1917 року був в лавах царської армії, після демобілізації знов був вчителем до 1920 року, з 1920 року по липень 1923 року був на посаді нарсудді, з 1924 року до сучасного моменту працює членом правління сільськогосподарської кооперації» [21, арк. 6]. Соціальне походження і його повсякденне становище, незважаючи на власність землі, мали значення, але враховувалося також і ставлення оточуючого населення, особливо односельчан. Його дружина працювала вчителькою, а її брат був у політичному засланні з 1907 р., тому Могилівський окрвиконком, враховуючи позитивну характеристику з боку сільської ради, визнав М.Г. Левицького «бажаним і корисним селянином».

Кожна справа про виселення — це окрема мікроісторія повсякденного життя колишніх поміщиків в умовах радянської влади. Так, починаючи з липня 1924 р. і до червня 1925 р. включно, мешканка с.Красноіванівка П'ятихатського району А.М. Коншіна оскаржувала її виселення з флігеля власного будинку, отриманого у спадок від мами разом з десятиною саду, що мав 200 фруктових та 100 інших видів дерев, розташований біля дороги с.Саксагані у напрямку станції Жовті Води. Вона жила винятково з саду, але 14 травня 1926 р. її виселили з родинного будинку [19, арк. 16]. Не виселяли тих дідачів, які були одружені на

селянках-наймичках, що належали до КНС. Селянське походження українських поміщиків, тобто набуте за пореформені роки не титуловане, але «гонорове дворянство», інколи впливало на рішення комісій по виселенню. Якщо у дореволюційний час працьовитий селянин прагнув бути схожим на місцевого поміщика, дбаючи про землю, то за радянської влади доводилося відмовлятися від колишнього соціального походження. У зв'язку з цим є показовою справа мешканця с.Носовка Ніжинської округи Л.Г. Власенка. «Будучи селянином за походженням та за укладом життя, — писав він 29 червня 1927 р. до президії ВУЦВКу, — я мав необережність придбати з допомогою колишнього Земельного Банку близько ста десятин землі, яку я хоч і не сам особисто, однак брав безпосередню участь разом зі своєю родиною в її обробці і місцеві селяни, мої земляки та сусіди, вважали мене своїм співчленом, завжди і в усьому був рівним з ними і мав подібний спосіб життя, як і вони, хоча матеріальні блага минулого нас до певної міри розділяли: поміщиком, як таким, ніколи і ніхто мене не вважав, а після жовтневої революції я добровільно здав свою землю своїм селянам-сусідам, з якими зберіг добрі стосунки, але при ліквідації поміщиків я незрозуміло чому потрапив до них і мене з родиною виселили з мого колишнього хутора, що знаходився на Конотопщині і всі мої клопотання ні до чого не привели, я вигнаний звідти і тепер зубожію у визначеному місці проживання» [18, арк. 46]. Отже, його переселили з Конотопської округи до Ніжинської. А колишній поміщик Г.Б. Мартиненко, котрий мешкав в с. Нероновичах (тепер с. Великі Сорочинці) Миргородського району Лубенської округи просив повернути йому власні будівлі, тобто він та сотні йому подібних мали з радянською владою майнові стосунки.

Статистику реєстрації та виселення колишніх поміщиків і дворян вели окружні земельні суди та окрвиконкоми, яка трапляється в архівних фондах відповідних органів влади, але має специфіку, позаяк торкалася не заготовель мільйонів пудів хліба, а долі сотень людей з титулами, званнями, нерядовим соціальним походженням, відомих родин і родоводів (М. Маклая, М. Аркоса, М. Гоголя тощо). Так, 5 січня 1926 р. Миколаївська прокуратура звернулася до прокуратури УСРР з протестом на рішення окрвиконкому про виселення поміщиків А.Р. Томасовича, Я.С. Мошковича, Т.Ф. Булінгера, В.І. Антона, Р.Ф. Баумана, Л.І. Бенса, І.І. Вебера, Я.Х. Окснера, М.М. Еллі, Й.Й. Фохта, яких виселили 30 грудня 1925 р. [22, арк. 10]. Виселенню мали підлягати лише ті, що мешкали у маєтках, а вони уже були депортовані. Серед них були великі у минулому землевласники, які мали від 800 до 2000 десятин ріллі, представляючи різні національні групи — поляків, німців, євреїв. До їхнього списку додали інших «бувших» і за рішенням окрвиконкому від 4 січня 1926 р. виселили колишніх поміщиків разом з родинами: Г.В. Дуриліна, Я.Я. Вольфа, Г.Я. Зеєля, П.Т. Ткаченка, Т.І. Ковальова, М.М. Святого, Я.С. Щербака, З.Д. Святого, К.І. Черненко, С.М. Саєнка, Є.Л. Центнера, В.К. Вернигору, М.Н. Ракула, Р.Т. Антона, Т.І. Гельмана, Е.З. Мироненка, Я.М. Усенка, Я.С. Мошкова, С.А. Чикуну, П.А. Чикуну, М.А. Чикуну та інших. Вважає мотивація до виселення: «експлуатація робочої сили та закабалення селянства», «втерся в склад

артілі», «утворює антагонізм», «настрою контрреволюційного», «особа зловредна». Вони, судячи з характеристик, були справді великими землевласниками, але у минулому, а на десяту річницю жовтневого перевороту операція з ліквідації поміщицьких господарств ще не завершилася.

В Одеській окрузі виселяли цілими родинами, особливо німців колоністів, серед яких було чимало землевласників, хоча за роки соціалізації у них було відібрано багато землі, що і стало причиною їх масового виїзду до Америки. 1 лютого 1927 р. виселенню підлягали колишні поміщики К.А. Заріцький, Г.Х. Енер, А.І. Оксер, М.К. Фішер, Я.А. Енер, С.І. Хитриченко, Я.Я. Гус, Д.С. Розмариця, П.М. Фришикін, Н.С. Прокопенко, Х.К. Рот, І.І. Рот, Я.Я. Рот, А.Я. Рот, П.В. Рот, М. Рот, Т.М. Постарниченко, С.М. Постарниченко, тобто 18 родин одразу [18, арк. 9]. Деякі з перелічених осіб намагалися заявити про своє лояльне ставлення до влади, щоб уникнути виселення. «Вважаю, — писав Генріх Енер 24 лютого 1927 р. до ВУЦВКу, — що протягом 9 років, що пройшли після революції, я встиг зарекомендувати себе, як абсолютно лояльний громадянин, нічим сумнівним непомічений, чесно виконуючи усі веління робітничо-селянської влади» [18]. Він належав до категорії заможного німця-колоніста, тому цурався статусу колишнього поміщика. Його підтримали понад 250 мешканців села Іраклівки, засвідчивши хороше поводження з ними, визнаючи Генріха Христофоровича «звичайним землеробом».

Узагальнюючі дані про кількість конфіскованої землі та господарств, які підлягали виселенню за ознакою «колишні поміщики», зустрічаються в листі президії Наркомзему УСРР до президії ВУЦВКу від 10 березня 1927 р., у якому зазначено, що від вересня 1923 по березень 1927 рр. судово-земельними комісіями розглянуто 24 478 окремих справ щодо вилучення земельних лишків «від колишніх дідичів та куркулів», торкнувшись 215 500 господарств, відтак у них було конфісовано 460 600 десятин землі [23, арк.13]. Якщо припустити, що земельні органи переважно переймалися куркульськими дворами, то, однак, вагому частку серед вилучених «земельних зайвин» посідали і поміщицькі господарства, для яких конфіскація землі супроводжувалася з одночасним виселенням за межі округи. Архівні документи свідчать про факти їх масового виселення, тому що у списках були десятки і сотні колишніх поміщиків. Наприклад, до списків на виселення у Старобільській окрузі потрапило 262 родини, у тому числі родина Поліщуків, серед якої опинилися брати Федот, Василь, Савка, Семен, та Макар [19, арк. 23]. У грудні 1925 р. виселенню підлягав Д.Миклуха-Маклай, племінник відомого громадського діяча та етнографа Миклухи-Маклай, але Коростенський окрвиконком, довідавшись про його заслуги, скасував своє рішення, проте його земля була націоналізована. В селах Можари, Велика Фосня, Яцковічи Овруцького, Кацовщина Народницького району виселяли поміщиків польського та українського походження, які володіли землями від 200 до 1200 десятин землі, що для поліського регіону було надзвичайно багато. 31 серпня 1926 р. Президія ВУЦВКу розглянула 411 справ про виселення, які географічно охоплювали усі округи УСРР [24, арк.60]. Виселення тривало до кінця 1928 р., тобто контингент поміщиків-виселенців

зростав, а за сумарними підрахунками, які можливо було здійснити за різними списками по даним губвиконкомів та окружних комісій, процедуру виселення пройшли станом на 1 серпня 1927 р. 3166 колишніх поміщиків [25, 199], тобто половина їх «недворянського» складу та 15% дворянського, якщо брати до уваги загальну їх чисельність на 1917 р., отже маємо підстави говорити про масове явище.

Таким чином, судячи з архівних документів та законодавства радянської держави, в Україні протягом 20-х рр. залишалися поміщицькі господарства. Враховуючи соціальне походження колишніх «землеволодільців», які в умовах радянської влади стали землекористувачами згідно трудової норми земельного наділу, можна констатувати той факт, що в селах перебували особи дворянського і недворянського статусу. Вони були громадянами УСРР, тому що не залишали територію України від 1917 р., відтак колишнього громадянство Російської імперії автоматично ставало радянським. Громадянський статус колишніх поміщиків підтверджує факт їх безпосередньої участі у майнових та правових відносинах з владою стосовно повернення маєтків, а також судові рішення про виселення чи залишення. Нормативно-правові акти, які стосувалися соціально-економічного та політичного обґрунтування про виселення колишніх поміщиків, фактично легалізували їх офіційне існування, тому що визнавався їх дворянський або недворянський соціальний статус в умовах непу.

Політично-економічне обмеження та адміністративне виселення земле-власників тривало протягом 20-х рр., тому з історичної точки зору 1917 р. є умовною датою остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння. Декрет про землю лише констатував ліквідацію приватної власності на землю та її соціально-економічних форм, але вони залишалися функціонувати. Націоналізація землі означала зміну форми власності, тобто земля ставала державною, а соціалізація запроваджувала колективні господарства, але не заперечувала існування приватного землекористування за трудовими нормами. Їхні розміри, за деяким винятком, не досягали мінімальної межі (50 дес.), яка свідчила про ознаки поміщицького господарства, але в Україні збереглися їхні маєтки з будівлями, садами, а також урізаними колишніми угіддями, що мали від 5 до 15 десятин. Отже, поміщицьке господарство продовжувало діяти довкола маєтку, не маючи дореволюційного статусу, але залишалось суб'єктом та об'єктом економічних і правових відносин в умовах непівської відлиги.

Остаточна ліквідація поміщицьких маєтків та належної землі відбулася наприкінці 20-х років, а не одразу після жовтневого перевороту у 1917 році. В Україні, особливо за гетьмана П. Скоропадського, навіть спостерігалось відродження поміщицького землеволодіння, існування якого залежало від встановлення того чи іншого політичного режиму. Перманентність функціонування поміщицьких господарств, крім пограбованих і безнадійно зруйнованих та покинутих економій, тривала до кінця громадянської війни, а після реального здійснення націоналізації та соціалізації на початку 20-х рр. вони діяли в межах маєтку та трудової норми землекористування.

1. *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О.Гуржій. — К.: Держполітвидав, 1954. — 451 с.
2. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І.О. Гуржій. — К.: Наукова думка, 1968. — 192 с.
3. *Рубач М.А.* Очерки истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. — К.: Изд-во УССР, 1957. — 455 с.
4. *Лях Р.Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р.Д. Лях. — Київ–Донецьк, 1975. — 116 с.
5. *Шевченко В.М.* Земельний ринок України (1861–1917 рр.): Монографія / В.М. Шевченко. — Ніжин: Аспект–Поліграф, 2010. — 344 с.
6. *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. — Донецьк: ДонНУ, 2007. — 319 с.
7. *Качинский В.* Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины. Очерк и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. — Харьков, 1921. — С. 15–23.
8. *Качинский В.* Социализация сельского хозяйства на Украине / В. Качинский. — К.: Борьба, 1919. — 29 с.
9. Приложение к инструкции от 25 апреля 1921 г. по применению Закона о земле и о порядке производства работ по социалистическому землеустройству на Украине. — Х.: НКЗ, 1921. — 18 с.
10. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі — ЗУ України). — 1921. — № 6. — Арт. 172.
11. ЗУ України. — 1923. — № 33. — Арт. 486.
12. ЗУ України. — 1925. — № 21. — Арт. 136.
13. ЗУ України. — 1923. — № 32. — Арт. 470.
14. ЗУ України. — 1925. — № 68–69. — Арт. 387.
15. *Лозбенев И.Н.* Выселение бывших помещиков из мест их проживания в регионах Центральной России в 1925–1927 годах // Российская история. — 2010. — № 1. — С. 81–86.
16. ЗУ України. — 1921. — № 23. — Арт. 687.
17. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 36.
18. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 142.
19. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 331.
20. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 1878.
21. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 330.
22. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 132.
23. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2044.
24. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 332.
25. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія в 2-х частинах. Частина 1. / Ред. кол.: В.М. Литвин (голова). — К.: Наукова думка, 2006. — 652с.